

Plaats en toekomst van het midden- en kleinbedrijf

DRS. J. VAN DER TUIN *

Het midden- en kleinbedrijf neemt een belangrijke plaats in de Nederlandse economie in. Bijna 40% van alle werkenden vindt emplooi in het midden- en kleinbedrijf. Wellicht nog belangrijker is het feit dat de helft van alle nieuwe arbeidsplaatsen wordt gecreëerd door startende kleine ondernemingen. De dynamiek van de Nederlandse economie is daarom voor een groot deel de dynamiek van het midden- en kleinbedrijf. Een verkenning van de toekomstmogelijkheden voor deze bedrijven is derhalve van bijzonder belang. In dit artikel vindt zo'n verkenning plaats. De auteur acht het midden- en kleinbedrijf in staat een netto bijdrage aan de economische groei te leveren door kleinschalige industriële innovatie, nieuwe en traditionele zakelijke dienstverlening, het voorzien in behoeften op lokale markten, het vestigen van speciaalzaken, het creëren van exportmogelijkheden e.d. Het artikel wordt besloten met tien beleidsaanbevelingen voor een algemene klimaatsverbetering voor het zelfstandig ondernemen, opdat potentiële kansen voor kleine en middelgrote ondernemingen ook worden benut.

Inleiding

Het midden- en kleinbedrijf staat de laatste tijd sterk in de belangstelling. Volgens velen zijn er juist in dit deel van het bedrijfsleven nog groeimogelijkheden. Gesteld wordt dat het midden- en kleinbedrijf daardoor een zeer belangrijke, zo niet de belangrijkste, bron is van nieuwe werkgelegenheid en mede op grond daarvan van vitaal belang in de strijd tegen de huidige economische crisis.

In dit artikel zal ik trachten aan te geven in hoeverre dit beeld correct is. Besproken zal worden welke factoren en (te verwachten) ontwikkelingen de bijzondere positie van het midden- en kleinbedrijf kunnen verklaren. Ook wordt aandacht besteed aan de betekenis van en de ontwikkelingen in het midden- en kleinbedrijf. Tevens ga ik in op het gewenste overheidsbeleid. Voor alle duidelijkheid lijkt het mij echter nuttig eerst aandacht te schenken aan de vraag wat onder het midden- en kleinbedrijf wordt verstaan, zowel in kwalitatieve als in kwantitatieve zin.

Het midden- en kleinbedrijf nader omschreven

Het midden- en kleinbedrijf kan worden omschreven als het geheel van in omvang beperkte ondernemingen in bepaalde bedrijfssectoren, die in doorsnee een aantal gemeenschappelijke kenmerken bezitten. Dit betekent overigens niet dat het midden- en kleinbedrijf een homogeen geheel vormt. Het bestaat uit ondernemingen die qua type, productiewijze, afzetmarkt, technologie, groeifase, ondernemerschap e.d. een zeer verscheiden karakter dragen. Niettemin hebben ondernemingen in het midden- en kleinbedrijf in het algemeen een aantal specifieke, onderling samenhangende kenmerken gemeen waarmee ze zich onderscheiden van andere ondernemingen. De belangrijkste van deze kenmerken zijn: kleinschalige en arbeidsintensieve productiewijze, oriëntatie op afzetmarkten van beperkte omvang, relatief grote afhankelijkheid van de lokale c.q. regionale afzet- en voorzieningsmogelijkheden, beperkte toegang tot de kapitaalmarkt en daardoor relatief sterk aangewezen op inbreng van eigen kapitaal, sterke persoonlijke bemoeienis van de ondernemer met alle facetten van de onderneming, tamelijk eenvoudige en informele organisatiestructuur 1).

Uit deze eigenschappen vloeit een op een aantal terreinen ei-

gen, grotendeels gemeenschappelijke, problematiek voort, zoals ten aanzien van lonen en prijzen, fiscale en sociale verzekeringsvraagstukken, financiering, arbeidsvoorziening, personeelsbeleid, onderwijs, economische mededinging, ruimtelijke ordening en onderzoek en voorlichting 2).

Sedert enkele jaren worden op basis van aanbevelingen van de Commissie-Bosman in beginsel tot het midden- en kleinbedrijf gerekend alle particuliere (commerciële) ondernemingen — uitgezonderd die in de agrarische sector — met minder dan 100 werkzame personen 3). Een belangrijke reden voor deze nieuwe, ruimere en meer uniforme begripsomschrijving van het midden- en kleinbedrijf was het inzicht dat de genoemde gemeenschappelijke problematiek zich niet alleen uitstrekt tot de kleinere on-

* De auteur is werkzaam als stafmedewerker voor sociaal-economische beleidsaangelegenheden bij de Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf. De in dit artikel weergegeven opvattingen zijn voor de persoonlijke verantwoordelijkheid van de schrijver. Hij is dank verschuldigd aan drs. C. Koning, drs. J. A. Kraakman en drs. G. D. H. van der Werf voor hun waardevolle commentaar op een concept van dit artikel.

1) Zie o.a.: Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf (RMK) *Participatie en vestigingskrediet*, 's-Gravenhage, 1968, nr. 3; Economische en Monetair Commissie van de Europese Gemeenschap, *Verslag betreffende de problematiek van het klein- en middenbedrijf in de Gemeenschap*, 1978.

2) Rapport Commissie Research Midden- en Kleinbedrijf (Commissie-Bosman), bijlage III, 1977; Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf, *Voorjaarsnota 1982 (Het midden- en kleinbedrijf en de sociaal-economische vooruitzichten)*, 's-Gravenhage, 1982, nr. 5, hoofdstuk 5.2.

3) Op basis van deze definitie en uitgaande van de Standaard Bedrijfsindeling (SBI-1974) van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) wordt in concreto onder het midden- en kleinbedrijf verstaan: alle particuliere ondernemingen met minder dan 100 werkzame personen in de Plantsoendiensten en hoveniersbedrijven (SBI-code: 013), de Zand-, grind- en mergelwinning (191), de Industrie (2/3), de Bouwnijverheid en bouwinstallatiebedrijven (5), de Groothandel (61-64), de Detailhandel (65/66), de Hotels, restaurants en cafés e.d. (67), de Reparatiebedrijven voor gebruiksgoederen (68), de Transport- en opslagbedrijven (72-74, 76), het Bank- en verzekeringswezen (81/82), de Zakelijke dienstverlening (83-85) en de Overige (commerciële) dienstverlening (92, 95, 96, 98). In de laatstgenoemde sector treft men onder meer aan: autorijscholen, theaterbureaus, zelfstandige kunstenaars, sportinstructeurs, schoonmaakbedrijven, wasserijen, kappersbedrijven en foto-ateliers.

dermeningen in de vier traditionele sectoren van het midden- en kleinbedrijf (detailhandel, ambacht, horeca en vervoer), maar eveneens tot grotere ondernemingen in deze sectoren en tot bedrijven in een aantal andere bedrijfssectoren. Bovendien sluit de nieuwe definitie aan bij de indeling die het CBS hanteert bij de registratie van het Nederlandse bedrijfsleven, zodat uit de verschillende statistieken gemakkelijker gegevens over het midden- en kleinbedrijf kunnen worden verkregen.

Sociaal-economische betekenis van het midden- en kleinbedrijf

Het belang van het midden- en kleinbedrijf blijkt onder meer uit de bijdrage die het levert aan een drietal belangrijke macro-economische grootheden, te weten het nationaal inkomen (toegevoegde waarde), het aantal ondernemingen en de werkgelegenheid (zie tabel 1) 4).

Tabel 1. Aandeel van het midden- en kleinbedrijf (MKB) in de toegevoegde waarde (netto, factorkosten), het aantal ondernemingen en de werkgelegenheid, 1980

	Totaal	Midden- en kleinbedrijf	
		absoluut	in procenten van het totaal
Toegevoegde waarde (in mrd. gld.)	270 ^{a)}	97	36
w.v. totaal bedrijven	227 ^{a)}	97	43
Aantal ondernemingen (x 1.000)	490	346	71
w.v. sectoren met MKB	349	346	99
Aantal werkzame personen (x 1.000)	4.966	1.924	39
w.v. totaal bedrijven	4.254	1.924	45
w.v. sectoren met MKB	3.320	1.924	58

a) Bron: CBS, Nationale rekeningen 1981, augustus 1982.

Uit de bovenstaande tabel blijkt dat het midden- en kleinbedrijf een belangrijke plaats inneemt in de Nederlandse economie. Gewezen kan o.a. worden op de bijdrage die het levert aan de werkgelegenheid, het belangrijkste beleidsvraagstuk van het ogenblik. In de middelgrote en kleine ondernemingen zijn ruim 1,9 mln. mensen werkzaam, d.w.z. bijna de helft van het totaal aantal werkenden in de bedrijvensector. Het aandeel in de totale werkgelegenheid belooft ongeveer veertig procent.

Met het oog hierop kan tevens worden gewezen op het grote belang van startende ondernemingen, die bijna allemaal tot het midden- en kleinbedrijf kunnen worden gerekend. Uit onderzoek is gebleken dat nieuwe ondernemingen in ons land bij de start gemiddeld genomen circa vier banen scheppen en dat ongeveer de helft van alle nieuwe arbeidsplaatsen voor rekening komt van deze ondernemingen 5). Startende ondernemingen, en in het algemeen kleine en middelgrote ondernemingen, zijn voorts een relatief belangrijke bron van innovaties 6). Vermelding verdient verder nog het grote aantal part-timers en jeugdigen dat werkzaam is in het midden- en kleinbedrijf 7).

Door zijn verscheidenheid qua structuur, omvang en regionale spreiding levert het midden- en kleinbedrijf een belangrijke bijdrage aan een evenwichtige en gedifferentieerde opbouw van het Nederlandse bedrijfsleven. Werkbare concurrentieverhoudingen worden hierdoor bevorderd. Daarnaast vervult het een belangrijke rol in de directe voorziening in de behoeften aan goederen en diensten, met name in gebieden met een afkalfvend voorzieningenniveau (afgelegen dorpen, kleine woonkernen). Voorts zijn er aanwijzingen dat de arbeidsomstandigheden en de arbeidsbeleving in het midden- en kleinbedrijf relatief gunstig zijn en dat het in vergelijking met andere delen van het bedrijfsleven een naar verhouding gering beslag legt op het milieu en de energie- en grondstoffenvoorraad 8).

Ten slotte is een belangrijke functie van het midden- en kleinbedrijf dat het mensen gelegenheid biedt voor eigen rekening en risico als zelfstandig ondernemer aan het economisch proces deel te nemen. Vooral de laatste tijd is er, mede als gevolg van de sterk toegenomen werkloosheid, sprake van een groeiende belangstelling voor het beginnen van een eigen bedrijf.

Structuur en ontwikkeling

Binnen het midden- en kleinbedrijf overheerst het kleinbedrijf. Uit tabel 2 blijkt dat het midden- en kleinbedrijf voor 90 procent bestaat uit ondernemingen met minder dan 10 werkzame personen. In ondernemingen van deze kleinste grootteklasse bevindt zich bijna de helft van het aantal mensen dat in het midden- en kleinbedrijf werkzaam is. Slechts 1 procent van de ondernemingen in het midden- en kleinbedrijf bevindt zich in middelgrote bedrijven (50 tot 100 werkzame personen), die evenwel 15 procent van de werkgelegenheid in het midden- en kleinbedrijf voor hun rekening nemen.

Tabel 2. Verdeling aantal ondernemingen en werkgelegenheid binnen het midden- en kleinbedrijf naar grootteklassen, 1980

Grootteklasse in aantal werkzame personen	Ondernemingen		Werkzame personen	
	absoluut	in procenten	absoluut	in procenten
0 - < 10	310.800	90	898.300	47
10 - < 20	18.500	5	301.600	16
20 - < 50	12.600	4	424.800	22
50 - < 100	3.900	1	298.900	15
Totaal	345.800	100	1.923.600	100

Met betrekking tot de werkgelegenheid is niet alleen het absolute aandeel van het midden- en kleinbedrijf van belang, maar ook de bijdrage die het levert aan het verloop daarvan. Uit de ontwikkeling van het aantal werkzame personen in de periode 1970-1978 blijkt bij voorbeeld dat in het midden- en kleinbedrijf de werkgelegenheid nog is toegenomen met ruim 9.000 arbeidsplaatsen. Daartegenover staat een daling bij grotere ondernemingen met bijna 97.000. (zie tabel 3) 9). De toeneming van het aantal werkzame personen in het midden- en kleinbedrijf is de resultante van een stijging van het aantal werknemers met ca. 79.000 en een daling van het aantal zelfstandigen (incl. meewerkende gezinsleden) met bijna 70.000.

Tabel 3. Aantal werkzame personen naar grootteklassen, 1970, 1978 en 1980

	1970	1978	1980	Mutatie 1970-1978	Mutatie 1978-1980
Midden- en kleinbedrijf	1.862.000	1.871.200	1.923.600	9.200	52.400
w.v. in bedrijven met:					
0 - < 10 werkzame personen	855.300	860.300	898.300	5.000	38.000
10 - < 20 " "	319.100	291.100	301.600	- 28.000	10.500
20 - < 50 " "	389.500	421.100	424.800	31.600	3.700
50 - < 100 " "	298.100	298.700	298.900	600	200
Grootbedrijf (≥ 100 werkzame personen)	1.436.100	1.339.300	1.396.300	- 96.800	57.000
Totaal bedrijven	3.298.100	3.210.500	3.319.900	- 87.600	109.400

Van 1978 tot 1980 heeft zich in het gehele bedrijfsleven een relatief sterke groei voorgedaan van het aantal arbeidsplaatsen. In het midden- en kleinbedrijf beliep de groei ruim 52.000, in het

4) De in dit artikel weergegeven cijfers zijn, tenzij anders aangegeven, afkomstig van het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf (EIM). Het betreft hier voorlopige gegevens, die mede zijn gebaseerd op bewerkingen van de auteur.

5) Nederlandsche Middenstandsbank NV, *Jaarverslag 1980; Rapport van de Commissie Risico-kapitaal van de Raad van de Centrale Ondernemingsorganisaties (RCO), Start en vernieuwing*, 1982.

6) Roy Rothwell en Walter Zegveld, *Innovation and the small and medium sized firm*, Londen, 1982; Committee for Scientific and Technological Policy, *Innovation in small and medium firms*. OECD, Parijs, 1982.

7) RMK, *Voorjaarsnota 1982*, blz. 28.

8) RMK, *Werkgelegenheid, dienstverlening en MKB*, 1978, nr. 2, par. 5.3; prof. dr. N. Tiemstra, Peter de Kleine, zijn principiële peters en het Peter Principle, *Kroniek van het Ambacht/Klein- en middenbedrijf*, januari/april 1982.

9) De cijfers in deze en de volgende tabellen hebben alleen betrekking op die bedrijfssectoren (bedrijfstakken, -klassen en -groepen) waarin volgens de weergegeven definitie midden- en kleinbedrijf voorkomt.

grootbedrijf 57.000 arbeidsplaatsen 10). Ook het aantal zelfstandigen is weer toegenomen en wel met ruim 13.000. Dit verklaart voor een deel het gegeven dat, zo blijkt uit cijfers van het EIM, in deze jaren alleen in het midden- en kleinbedrijf nog een stijging heeft plaatsgevonden (van circa 5.000) van het aantal ondernemingen.

Opmerkelijk is de sterke afnemng van het aantal werkzame personen in ondernemingen met 10 tot 20 werkzame personen in de periode 1970-1978. Een mogelijke verklaring hiervoor zouden de groeioproblemen kunnen zijn die in de ontwikkeling van kleinere ondernemingen dikwijls optreden, waardoor het aantal afvallers in deze categorie van ondernemingen relatief groot zou kunnen zijn. Anderzijds kan tevens sprake geweest zijn van een vrij snelle groei van klein naar middelgroot, getuige ook de omvangrijke groei in deze periode van het aantal bedrijven met 20 tot 50 werkzame personen. Een afdoende verklaring voor deze ontwikkelingen is thans niet te geven. Longitudinaal onderzoek van het ondernemingenbestand is hiertoe vereist. Na 1978 doet zich in alle groottecategorieën van ondernemingen weer een stijging voor van het aantal arbeidsplaatsen, ook in ondernemingen met 10 tot 20 werkzame personen. Binnen het midden- en kleinbedrijf komt de stijging voornamelijk voor rekening van het kleinbedrijf.

Over het verloop van de werkgelegenheid in het midden- en kleinbedrijf resp. het grootbedrijf per sector geeft tabel 4 nadere informatie.

Tabel 4. Relatieve ontwikkeling aantal werkzame personen naar sectoren 1970, 1978, 1980 (indices 1970 = 100)

Bedrijfstak c.q. -klasse	Totaal bedrijven		MKB		Grootbedrijf	
	1978	1980	1978	1980	1978	1980
Industrie.....	82	81	84	83	81	80
Bouwnijverheid.....	88	89	96	98	73	71
Groothandel.....	109	111	115	116	96	98
Detailhandel.....	105	111	101	105	118	133
Hotels, restaurants, café's.....	112	118	113	120	110	98
Reparatiebedrijven.....	91	87	95	93	60	52
Transport- en opslagbedrijven.....	100	104	105	111	91	93
Bank- en verzekeringswezen, zakelijke dienstverlening.....	134	153	126	131	142	175
Overige dienstverlening.....	130	145	112	123	185	210
Totaal a).....	97	101	101	103	93	97

a) Inclusief de plantsoendiensten en hoveniersbedrijven en de zand-, grind- en mergelwinning. In deze bedrijfstak bevindt zich slechts ca. 0,5% van de totale werkgelegenheid in het midden- en kleinbedrijf.

Uit tabel 4 komt naar voren dat in het afgelopen decennium de werkgelegenheid in het midden- en kleinbedrijf zich in een groot aantal sectoren relatief gunstig heeft ontwikkeld. Zo is in de groothandel, de horeca en de transport- en opslagbedrijven de werkgelegenheid in het midden- en kleinbedrijf toegenomen, tegenover een daling in het grootbedrijf (in de horeca vanaf 1978). In een aantal andere sectoren, zoals de bouwnijverheid, de industrie en de reparatiesector is het verlies aan arbeidsplaatsen in het midden- en kleinbedrijf minder groot geweest dan in het grootbedrijf. Beide laatstgenoemde sectoren zijn de twee enige sectoren waarvan in het midden- en kleinbedrijf in de periode 1978-1980 de werkgelegenheid is gedaald. In de industrie en de reparatiesector heeft, zo blijkt uit de basisgegevens, zich wel groei voorgedaan in het aantal kleine bedrijven (nl. in de bedrijven met 0 tot 20 resp. 0 tot 10 werkzame personen). In alle overige sectoren is in deze jaren de werkgelegenheid in het midden- en kleinbedrijf toegenomen.

In de detailhandel is in het beschouwde tijdvak de stijging van het aantal werkzame personen in het midden- en kleinbedrijf achtergebleven bij die in het grootbedrijf. Het in de jaren zeventig sterk toenemende aantal part-timers, die in deze sector relatief meer voorkomen in het grootbedrijf dan in het midden- en kleinbedrijf, vormt hiervoor waarschijnlijk een belangrijke verklaring. Een zelfde ontwikkeling heeft zich, in nog sterkere mate, voorgedaan in het bank- en verzekeringswezen en de zakelijke en overige dienstverlening. Ook in deze bedrijfstakken, waar in het algemeen de werkgelegenheid aanzienlijk is toegenomen, is het grootbedrijf sterker gegroeid dan het midden- en kleinbedrijf. Zij verklaren ook in belangrijke mate de relatief sterke groei van de

werkgelegenheid in het grootbedrijf in de jaren 1978-1980 (zie tabel 5) 10).

Tabel 5. Mutatie aantal werkzame personen per sector, 1978-1980

Bedrijfstak c.q. -klasse	Totaal bedrijven		MKB		Grootbedrijf	
	absoluut	in procenten	absoluut	in procenten	absoluut	in procenten
Industrie.....	- 15.900	- 1,5	- 2.300	- 0,6	- 13.600	- 2,1
Bouwnijverheid.....	5.800	1,3	8.000	2,5	- 2.200	- 1,9
Groothandel.....	3.300	1,0	1.900	0,8	1.400	1,7
Detailhandel.....	27.700	6,3	13.400	4,1	14.300	12,6
Hotels, restaurants, café's.....	5.100	4,7	6.400	6,7	- 1.300	- 11,4
Reparatiebedrijven.....	- 3.000	- 3,7	- 2.100	- 2,8	- 900	- 12,8
Transport- en opslagbedrijven.....	7.200	4,1	5.900	5,4	1.300	1,9
Subtotaal.....	30.200	1,2	31.200	2,0	- 1.000	- 0,1
Bank- en verzekeringswezen, zakelijke dienstverlening.....	57.700	14,0	7.600	3,9	50.100	23,0
Overige dienstverlening.....	20.300	11,3	11.700	10,2	8.600	13,3
Totaal a).....	109.400	3,4	52.400	2,8	57.000	4,3

a) Zie voetnoot bij tabel 4.

Als de laatstgenoemde bedrijfstakken in tabel 5, waarin het aandeel van het midden- en kleinbedrijf naar verhouding gering is, buiten beschouwing worden gelaten, ontstaat een geheel ander beeld. Dan is er sprake van een stijging van het aantal werkzame personen in het midden- en kleinbedrijf in de beschouwde jaren met ruim 31.000, terwijl het grootbedrijf een zeer lichte daling laat zien. Overigens blijkt uit tabel 5 ook dat in de sectoren waar de procentuele stijging van de werkgelegenheid in het midden- en kleinbedrijf is achtergebleven bij die in het grootbedrijf, in absolute zin sprake is geweest van een sterke groei. Dit geldt in het bijzonder voor de detailhandel en de overige dienstverlening.

Recente cijfers

De hierboven weergegeven cijfers gaan tot het jaar 1980. De ontwikkelingen daarna zullen, als gevolg van de economische inzinking, vermoedelijk ongunstiger zijn. Aanwijzingen daarvoor zijn te vinden in recente EIM-ramingen van de ontwikkelingen in het midden- en kleinbedrijf in 1981 en 1982 en de vooruitzichten voor 1983 11). Zo is het vorig jaar sprake geweest van een daling van het omzetvolume met 5,5%, gepaard gaande met een vermindering van het arbeidsvolume met 5% 12). Voor dit jaar en voor 1983 wordt een afnemng van de productie voorspeld met resp. 3% en 2,5%, terwijl de werkgelegenheid naar verwachting terugloopt met resp. 4,5% en 3%. Deze ontwikkelingen zijn, mede in vergelijking met de gang van zaken in de totale bedrijvensector, bepaald niet gunstig te noemen.

Zonder de situatie in en de vooruitzichten voor het midden- en kleinbedrijf rooskleuriger te willen voorstellen dan die in werkelijkheid zijn, dient bij deze cijfers toch een aantal kanttekeningen te worden geplaatst. In de eerste plaats zij er op gewezen dat het gaat om een totaalbeeld. Per (sub)sector lopen de ontwikkelingen uiteen. Uit de aangehaalde EIM-publikaties blijkt bij voorbeeld dat, ondanks de voortgaande economische recessie, in bepaalde delen van het midden- en kleinbedrijf de situatie nog betrekkelijk gunstig is (zoals in de toeleverende metaalindustrie, de kunststof-

10) Hierbij zij aangetekend dat vanwege een administratieve concentratie in het bankwezen na 1978 een statistische verschuiving in werkgelegenheid heeft plaatsgevonden van het midden- en kleinbedrijf naar het grootbedrijf van in totaal circa 20.000 werkzame personen, ofte wel van ruim één zesde deel van de totale werkgelegenheid in deze bedrijfstak.

11) EIM, *Het midden- en kleinbedrijf in 1981 en 1982*, juni 1982; EIM, *Economische verkenning midden- en kleinbedrijf 1983*, oktober 1982.

12) Het laatstgenoemde cijfer heeft betrekking op het arbeidsvolume, dat is uitgedrukt in arbeidsjaren, en derhalve niet op aantallen werkzame personen, waar in dit artikel telkens sprake van is. Door o.a. het verschijnsel deeltijdsarbeid kunnen deze twee een uiteenlopende ontwikkeling vertonen.

verwerkende industrie, de scheepsreparatiewerven en het grensoverschrijdend vervoer). Verder moet worden bedacht dat de EIM-ramingen (nog) niet betrekking hebben op alle onderdelen van het bedrijfsleven die op basis van de in dit artikel gegeven definitie tot het midden- en kleinbedrijf kunnen worden gerekend, zoals delen van de industrie, de groothandel en de zakelijke dienstverlening. Juist daar zijn, zoals ik hierna zal aangeven, de komende jaren groeimogelijkheden aanwezig. Daarnaast geven deze cijfers slechts een korte-termijnbeeld, dat bovendien betrekking heeft op een drietal jaren dat zich duidelijk kenmerkt door een conjuncturele inzinking. Het midden- en kleinbedrijf ondervindt met name de negatieve invloed van de, onder druk van de dalende reële inkomens, sterke volumedaling van de binnenlandse bestedingen, waarvan het namelijk voor circa 85% afhankelijk is.

Voor het doen van uitspraken over de ontwikkelingen in het midden- en kleinbedrijf in de wat verdere toekomst zijn deze cijfers dan ook geen goede basis. Een aanwijzing daarvoor vormt het feit dat het midden- en kleinbedrijf in de voorafgaande jaren qua werkgelegenheid en aantal ondernemingen in vrijwel alle sectoren een relatief gunstige ontwikkeling heeft laten zien. Hierbij wil ik evenwel aantekenen dat voor een nauwkeuriger beeld en voor een meer gefundeerde perspectiefschets aanvullend cijfermateriaal onontbeerlijk is. Dat is thans helaas nog niet voorhanden. In het bijzonder ontbreken volgtijdelijke gegevens van het ondernemingenbestand en de daaraan verbonden werkgelegenheid, alsmede gedifferentieerde productie- en kostencijfers.

Wat betreft het laatste heeft het CBS onlangs een eerste aanzet gegeven door het publiceren, op bedrijfsklassenniveau, van een aantal exploitatiegegevens over de industrie (i.c. van bedrijven met 10 werknemers of meer) voor de jaren 1978-1980 (13). Deze cijfers geven onder meer aan dat in nagenoeg alle bedrijfsklassen sprake is van een zeer ongunstige en verslechterende rendementspositie, vooral als gevolg van de sterk stijgende rentelasten en energiekosten. In een groot aantal bedrijven (in 1980 22% van het totaal) is zelfs sprake van een negatieve cash-flow.

Uit de cijfers kan verder worden afgeleid dat, wat de industriële sector in zijn geheel betreft, de winstpositie in kleinere bedrijven (10 tot 100 werknemers) naar verhouding wat minder ongunstig is dan in grotere. Wellicht samenhangend hiermee en in overeenstemming met de in dit artikel gepresenteerde cijfers, blijkt uit het desbetreffende CBS-materiaal voorts dat de werkgelegenheid in kleinere ondernemingen minder is aangetast dan die in grotere ondernemingen in de industrie.

Het is noodzakelijk dat ook van sectoren buiten de industrie per bedrijfsklasse (en waar mogelijk per bedrijfspgroep) exploitatiecijfers naar grootteklassen van de onderneming beschikbaar komen. Dit soort cijfers kan bijdragen tot een duidelijker inzicht in de toekomstmogelijkheden van het midden- en kleinbedrijf. De in dit artikel gegeven cijfers over het verloop van het aantal ondernemingen en de werkgelegenheid gaven niettemin reeds aan dat voor dit deel van het bedrijfsleven gunstige mogelijkheden aanwezig zijn. Daarenboven vallen enkele ontwikkelingen en tendensen te signaleren die, indien daarop actief wordt ingespeeld, op wat langere termijn perspectieven bieden voor kleine en middelgrote ondernemingen.

Nieuwe kansen

De gang van zaken in het midden- en kleinbedrijf zal in de komende jaren worden bepaald door de volgende ontwikkelingen. De laatste jaren valt een aantal algemene tendensen te bespeuren die de belangstelling voor kleinschaligheid hebben vergroot. Te noemen zijn een toenemend milieu- en energiebesef, een grotere aandacht voor de leef- en werkomstandigheden, een sterkere tendens naar decentralisatie en verzelfstandiging en naar minder bureaucratie en in relatie daarmee een toenemend streven naar zelfwerkzaamheid en naar het zelf bepalen van de werksituatie. Bovendien zitten we midden in een economische recessie. Het is een bekend verschijnsel dat in tijden van economische neergang de belangstelling voor het zelfstandig ondernemen toeneemt (o.a. van werklozen die voor zich zelf willen beginnen).

Van meer wezenlijke invloed zullen de veranderingen in de consumentenvoorkeuren zijn. De effecten van de stagnerende

c.q. negatieve inkomensgroei op het consumentengedrag zijn moeilijk te voorspellen. Onzeker is vooral in hoeverre de verminderde bestedingsruimte zal leiden tot meer aandacht voor aspecten als kwaliteit, duurzaamheid en service, dan wel tot meer aandacht voor prijselementen. De tweedeling in prijs- en kwaliteitsconcurrentie (de laatste vaak in combinatie met specialisatie) zal waarschijnlijk duidelijker naar voren treden. Het streven naar meer kwaliteit en daaraan gekoppeld naar meer persoonlijke dienstverlening en service — elementen die vooral in het midden- en kleinbedrijf een belangrijke rol spelen — lijken hierbij aan betekenis te gaan winnen (14). Naar verwachting geldt deze grotere nadruk op kwaliteit en service-elementen niet alleen voor bestedingen in de consumptieve sfeer, maar eveneens voor andere bestedingscategorieën (export, toelevering).

Voor de toekomstmogelijkheden van het midden- en kleinbedrijf is ook de technologische ontwikkeling een belangrijke factor. Dalende kosten en groeiende kleinschalige toepassingsmogelijkheden brengen de automatisering binnen het bereik van het kleinere bedrijf (b.v. ten aanzien van produktontwikkeling, administratie, marktverkenning). De mogelijkheden van automatisering zijn met name in sectoren waar de prijsconcurrentie een belangrijke rol speelt, zoals in de distributiesector, relatief groot. In deze sectoren kan dit leiden tot versterking van de concurrentiepositie van het midden- en kleinbedrijf. In andere delen van het midden- en kleinbedrijf, waar het accent meer ligt op geïndividualiseerde productie en persoonlijke dienstverlening (speciaalzakelijke, gespecialiseerde kleinindustrie), lijken de automatiseringskansen voorshands beperkter, vooral met betrekking tot het eindprodukt of de dienst zelf. Bij dit soort productievormen spelen andere dan prijselementen een hoofdrol, waardoor ook de noodzaak van automatisering geringer is. Een uit een oogpunt van werkgelegenheid overigens niet onbelangrijke constatering.

Waar liggen de kansen?

Nieuwe groeimogelijkheden voor kleine en middelgrote ondernemingen liggen onder meer in de industrie (15). Bijvoorbeeld op het terrein van de meet- en regelinstrumenten en de apparatenbouw (energiebesparingstechnieken, milieuvriendelijke technologie, kleine-robottechnieken) ontstaan onder invloed van de steeds ruimere kleinschalige toepassingsmogelijkheden van de micro-elektronica interessante kansen. Hierbij zijn in principe ook flinke exportkansen aanwezig. Het industriële midden- en kleinbedrijf moet in het algemeen in staat worden geacht een belangrijke exportprestatie te leveren omdat dit type onderneming vanouds er op gericht is meer aandacht te schenken aan niet-prijselementen, zoals service, levertijden en kwaliteit (16). De noodzaak op deze punten de buitenlandse concurrentie de loef af te steken werd in genoemd WRR-rapport benadrukt.

Daarnaast zijn er mogelijkheden in de toeleverings- en uitbestedingssector, vooral op kleine, specialistische markten. De toeleveringssector, die in tegenstelling tot vele andere bedrijfstakken een behoorlijke mate van flexibiliteit vertoont, bestaat vrijwel uitsluitend uit kleine en middelgrote ondernemingen (17). Er is een tendens dat grote bedrijven steeds meer van gespecialiseerde toelevering gebruik maken. Wel is in ons land de uitbesteding van groot naar klein in verhouding gering. Veel uitbestedingsorders gaan naar het buitenland. Wenselijk is dat de grote onder-

13) CBS, *Statistisch bulletin* no. 80, 27 augustus 1982; Zie ook: Memorie van Toelichting op de Begroting van het Ministerie van Economische Zaken, Tweede Kamer, zitting 1982-1983, 17600 hoofdstuk XIII, nr. 2, blz. 13; J. Keus, Industrie zucht onder rentelast, *ESB*, 13 oktober 1982.

14) Zie b.v.: Stichting Toekomstbeeld der Techniek, *Distributie van consumentengoederen*, 1980; EIM, *Nieuwe en gewijzigde distributievormen*, augustus 1981; Instituut voor Sociale Kommunikatie en Marktonderzoek, *Werk aan de Winkel*, december 1981.

15) Zie o.a.: WRR, *Plaats in toekomst van de Nederlandse industrie*, mei 1980, met name hoofdstukken 3.1, 3.3, 5.2 en 5.3; Bedrijfstakverkenningen van het Ministerie van Economische Zaken.

16) EIM, *Export en midden- en kleinbedrijf*, april 1980

17) Ministerie van Economische Zaken, *Bedrijfstakverkenning metaal- produkten- en machine-industrie*, april 1981, blz. 64 e.v.

nemingen bij uitbesteding meer gebruik maken van de mogelijkheden die in eigen land gevestigde gespecialiseerde ondernemingen bieden.

Kansen voor gespecialiseerde, kleinindustriële ondernemingen liggen niet alleen op kleine, hoogwaardige markten, maar evenzeer in de meer traditionele, vaak zwakke sectoren. Eerder is reeds gewezen op de kleine scheepsbouw (w.o. scheepsreparatie). Ook liggen er bij voorbeeld in stagnerende sectoren als de kledingindustrie en de lederwarenindustrie nog kansen voor bedrijven die kwaliteitsprodukten en exclusieve produkten leveren en alert inspelen op de snel veranderende mode (18). Deze ontwikkelingen stemmen overeen met het verschijnsel dat in bedrijfstakken die zich bevinden in de fase van rijpheid c.q. teruggang doorgaans sprake is van toenemende specialisatie door kleine ondernemingen (19). Groeikansen voor het industriële midden- en kleinbedrijf lijken verder aanwezig in de grafische industrie, de kunststofverwerkende industrie en de constructiewerkplaatsen.

Ook de gegevens die ten grondslag liggen aan de in dit artikel weergegeven cijfers bevatten aanwijzingen hiervoor. Zo blijkt onder meer dat sinds 1970 in de laatstgenoemde bedrijfstakken vrijwel continu sprake is geweest van een stijgend aantal ondernemingen in het midden- en kleinbedrijf, tegenover een daling van het aantal grotere bedrijven. Deze groei concentreert zich in deze bedrijfstakken in het kleinbedrijf. Een zelfde ontwikkeling doet zich in de periode 1978-1980 voor in de kleine scheepsbouw, de instrumentenindustrie en de lederwarenindustrie, alsmede in de schoenindustrie. Kansen lijken verder nog aanwezig voor de ontdekkers van lokale gaten in de markt en in de sfeer van het oude ambacht (aardewerkfabrieken, boekbinderijen, smederijen, lijstenmakerijen e.d.) waarvoor een hernieuwde belangstelling zich aftekent (20).

Voor het midden- en kleinbedrijf in de bouwnijverheid lijken de energie- en isolatiemarkt nieuwe mogelijkheden te openen (installatiebedrijven). Hetzelfde geldt voor de renovatie- en onderhoudsmarkt (bij voorbeeld stadsvernieuwing), waar de laatste jaren een duidelijk streven is naar kleine en kleinschalige projecten. Dit streven sluit aan bij de verwachting dat de komende jaren sprake zal zijn van een zekere deconcentratie in de bouw met een hernieuwde vraag naar het kleinere all-round aannemersbedrijf (21).

Behalve de nijverheid biedt eveneens de dienstverlenende sector nieuwe perspectieven voor het midden- en kleinbedrijf. In de groothandel bij voorbeeld mag, zo blijkt ook uit het datamateriaal, nog enige groei worden verwacht in de handel in machines, elektrotechnische artikelen en meet- en regelapparatuur. Wat betreft de detailhandel lijken nieuwe kansen aanwezig voor avondwinkels en buurtwinkels nieuwe stijl (met een uitgebreid assortiment). Verder liggen er mogelijkheden voor speciaalzaken (22). Ondanks de vermindering in de particuliere bestedingsruimte is in branches als glas, aardewerk en luxe artikelen, cosmetica, goud- en zilverwerk e.d. nog steeds sprake van een groeiend aantal verkoopplaatsen. Wat betreft de horeca kan worden gewezen op de tot voor kort groeiende belangstelling voor het kleine-restaurantwezen, daarbij aantekend dat thans eveneens deze sector de nadelige gevolgen ondervindt van de koopkrachtdaling. Ook het toenemende binnenlandse toerisme is voor deze bedrijfsklasse een niet ongunstige factor. Verder liggen voor het midden- en kleinbedrijf nieuwe kansen in belangrijke delen van de zakelijke dienstverlening, zoals service- en schoonmaakbedrijven, computerservicediensten en adviesbureaus (23). Ten slotte liggen er wellicht mogelijkheden in de sfeer van de nieuwe dienstverlening, die zich met name richt op behoeften van kleine huishoudens (maaltijdverzorging, bezorgingsdiensten).

Geconcludeerd kan derhalve worden dat voor belangrijke onderdelen van het midden- en kleinbedrijf groeimogelijkheden aanwezig zijn. Deze nieuwe groeikansen zijn macro-economisch en beleidsmatig pas interessant indien zij, zoals Van der Zwan terecht stelt (24), niet een verschuiving inhouden van bestaande produktieve activiteiten in het grootbedrijf naar het midden- en kleinbedrijf. Er dient met andere woorden sprake te zijn van een werkelijke groeibijdrage aan de nationale economie. Naar mijn mening is dit in een belangrijk aantal van de hierboven genoemde groeimogelijkheden het geval (export, kleinschalige industriële

le innovaties, gaten in de markt, speciaalzaken, zakelijke en nieuwe dienstverlening).

Overheidsbeleid

In aanvulling op het algemeen sociaal-economische beleid is, in verband met de specifieke kenmerken en de eigen problematiek, een speciaal op het midden- en kleinbedrijf gericht overheidsbeleid nodig. In de eerste plaats is een *functioneel beleid* vereist dat is afgestemd op de algemene knelpunten en vraagstukken in dit deel van het bedrijfsleven. Deze liggen onder meer op het terrein van de financiering, het management, de arbeidsvoorziening, de overheidsregelingen en de loonpolitiek. Daarnaast dient, in verband met de gedifferentieerdheid van het midden- en kleinbedrijf, een *specifiek beleid* te worden gevoerd dat zich richt op bijzondere categorieën van ondernemers en ondernemingen, zoals startende ondernemers (fiscale voorzieningen, ondersteuning), innoverende ondernemingen (bedrijfstehnologische centra, managementcursussen), ondernemingen met groeiproblemen (bijscholing, begeleiding), consumentverzorgende ondernemingen (vestigingsbeleid), ondernemingen in kleine kernen (voorzieningsbeleid), exportondernemingen (samenwerking, voorlichting), bedrijfsbeëindigers (omscholing, overbruggingsuitkering). Een en ander geeft duidelijk aan dat op een veelheid van terreinen maatregelen nodig zijn, en uiteraard ook reeds worden genomen, ter bevordering van het midden- en kleinbedrijf. Op deze plaats wil ik mij beperken tot een tiental belangrijke punten.

1. Loonmatiging en met name bezuinigingen op de overheidsuitgaven zijn de komende jaren niet te vermijden. In verband met het overwegend arbeidsintensieve karakter van het midden- en kleinbedrijf en zijn sterke afhankelijkheid van de binnenlandse bestedingen, dient het beleid van loonkostenmatiging erop te zijn gericht enerzijds de bruto loonkostenstijging te verminderen en anderzijds het besteedbaar inkomen zo weinig mogelijk aan te tasten. Hiervoor is nodig dat de loonmatiging en de bezuinigingen leiden tot lastenverlichting, d.w.z. belastingverlaging en/of vermindering van de sociale lasten. Matiging en bezuinigingen alleen zijn onvoldoende. Bij een dergelijke aanpak lijkt aan een zekere vorm van (be)geleide loonpolitiek niet te ontkomen. De loonmatiging zal aangevuld moeten worden met directe investeringsbevordering.

2. Het voeren van een specifiek sectorbeleid moet worden ontraden, vooral ten aanzien van de industrie. Gebleken is dat ook in zwakke sectoren (zoals scheepsbouw, kleding, lederwaren, schoeisel) nog groeimogelijkheden aanwezig zijn. Verder zij gewezen op de vele en vaak ingewikkelde relaties tussen sectoren onderling (bij voorbeeld binnen bedrijfskolommen) en op internationale verbindingen. Bovendien is in een dynamische economie telkens weer sprake van andere groei- en stagnatiesectoren.

3. Een generiek beleid is onmisbaar. Dit beleid zal met betrekking tot het midden- en kleinbedrijf vooral vorm moeten krijgen in fiscale maatregelen. Ondernemers in kleine en middelgrote ondernemingen maken relatief weinig gebruik van de diverse overheidsregelingen. Fiscale faciliteiten komen hen min of meer automatisch ten goede. De maatregelen dienen niet primair gezocht te worden in de sfeer van tariefverlagingen, aangezien de

18) Ministerie van Economische Zaken, *Bedrijfstakverkenning textiel- en kledingindustrie*, december 1980, blz. 96; A. C. M. Jansen e.a., Succes en mislukking in de confectie- en lederwarenindustrie, *Intermediair*, 19 januari 1979.

19) Orde van Organisatie-deskundigen en -Adviseurs, *De Vennootschap Nederland*, april 1979, blz. 40.

20) Zie b.v.: EIM, *Ontwikkelingsmogelijkheden in ambacht en kleine nijverheid in Oost-Groningen*, november 1980.

21) Stichting Bouwresearch, *Technologische en structurele ontwikkelingen in de bouw*, nr. 72, 1980.

22) Centraal Registratiekantoor Detailhandel-Ambacht (CRK), *Aantal verkoopplaatsen in de detailhandel per 1 januari 1982*.

23) Zie: Interimrapport Stuurgroep Dienstenonderzoek, *Ondernemen in diensten*, deel 1 en 2, Ministerie van Economische Zaken, februari 1982.

24) Prof. dr. A. van der Zwan, *Uit de schaduw van de groten*, ESB, 7 oktober 1981.

door met name kleine zelfstandigen te betalen belasting vaak slechts een fractie vormt van de behaalde winst. Veeleer zijn maatregelen vereist die de onevenwichtigheid in fiscale behandeling tussen financiering met vreemd vermogen versus die met eigen vermogen rechtzetten, zoals belastinguitstel over de in de onderneming geherinvesteerde winst (onbelaste reservering c.q. financieringsreserve). Sinds 1978 geldt een fiscale vrijstelling van dividenden uitgekeerd door particuliere participatiemaatschappijen (maximaal f. 1.000). Vanwege de al te beperkte werkingsfeer van deze maatregel, valt te overwegen de rente-inkomsten uit kredietverstrekking door particulieren aan kleine en middelgrote ondernemingen belastingvrij te maken. Daarnaast kan worden gedacht aan het openen van de mogelijkheid van voorlopig belastingvrije kapitaalvorming ten behoeve van een te vestigen onderneming.

4. Gepleit wordt voor een loonpolitiek die beter is afgestemd op de beschikbare ruimte in arbeidsintensieve sectoren. De huidige wijze van loonbepaling leidt, en heeft vooral in het verleden geleid, tot het uiteenlopen van de toeneming van de arbeidsproductiviteit en de reële loonsomstijging in deze sectoren, hetgeen vooral negatieve gevolgen heeft voor de inkomenspositie van zelfstandigen. Bij het bepalen van de jaarlijkse loonruimte (zowel op macro- als bedrijfstakniveau) zou ook, om afwenteling tegen te gaan, reeds bij voorbaat rekening moeten worden gehouden met de stijging van de collectieve lasten die het gevolg is van de met de produktiviteitsstijging eventueel gepaard gaande uitstoot van arbeid. Van belang in dit verband is tevens dat een hefingsgrondslag voor de sociale verzekeringen wordt ingevoerd die minder zwaar drukt op de factor arbeid.

5. Mede in verband met de slechte onderlinge aansluiting tussen het onderwijs en de arbeidsmarkt, is in het algemeen vormend, beroeps- en hoger onderwijs meer aandacht nodig voor het zelfstandig ondernemen c.q. het midden- en kleinbedrijf (vakkenpakket, stages, combineren van leren en werken). Ook verbetering van de ondernemersopleidingen (managementvaardigheden, produktontwikkeling, marktverkenning, technologische ontwikkelingen, sociaal beleid) is vereist, ofschoon niet getracht moet (behoeft te) worden van iedere zelfstandige ondernemer een manager te maken.

6. Gewenst is een versterkte onderlinge coördinatie en regionalisering van het voorlichtings- en begeleidingsinstrumentarium ten behoeve van het midden- en kleinbedrijf, dat dient te zijn afgestemd op de concrete behoeften en dagelijkse problemen van zelfstandige ondernemers. Dit in verband met de in het algemeen geringe toegankelijkheid van de ondernemers en hun oriëntatie op de directe omgeving.

7. Deze moeilijke bereikbaarheid van ondernemers in het midden- en kleinbedrijf vereist voorts een sterke vereenvoudiging en grotere doorzichtigheid van de diverse overheidsregelingen (objectieve criteria, korte behandelingstijd, eenvoudige procedures). Daar waar tegenstrijdigheden en overlappingsen voorkomen, zal afbouw moeten plaatsvinden. Verstarrende en investeringsbelemmerende maatregelen dienen kritisch te worden bezien.

8. Ook de ondernemers zelf zullen een zekere mentaliteitsver-

andering moeten ondergaan. Zij zullen meer open moeten staan voor externe ondersteuningsinstellingen en een grotere bereidheid moeten tonen tot onderlinge samenwerking (bij voorbeeld ten aanzien van produktontwikkeling, personeelsvoorziening, exportmogelijkheden en marktonderzoek).

9. Voor het in stand houden van een fijnmazig en gedifferentieerd distributienet verdient het aanbeveling dat streek-, structuur- en bestemmingsplannen meer rekening houden met de positie van bestaande kleine ondernemingen. Ook valt uit een oogpunt van handhaving van een minimaal voorzieningenniveau te denken aan het verstrekken van een z.g. „leefbaarheidsuitkering” — in de vorm van een vast bedrag per jaar, niet te hoog, ten einde een zekere inkomensprikkel te behouden — aan zelfstandigen die gevestigd zijn in kleine (plattelands)kernen. Algemene leefbaarheidsaspecten, de positie van minder mobiele (bejaarden, niet-autobezitters) en de bestaansmogelijkheden van betrokkenen vormen hierbij overwegingen. Op deze wijze wordt een correctie aangebracht op het feit dat bepaalde elementen (zoals kwaliteit, service, voorzieningenniveau) niet of onvoldoende in de normale marktprijs tot uitdrukking komen. Door een dergelijke maatregel kan bij voorbeeld het element voorzieningenniveau worden „geprijsd”.

10. Tot slot wil ik nog wijzen op de wenselijkheid mogelijkheden te scheppen voor (jeugdige) werklozen om met tijdelijk behoud van de uitkering en onder verrekening van de bedrijfsinkomsten een zelfstandig bedrijf(je) te beginnen, mits daarbij aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan (markt Mogelijkheden, prijszetting, financiering, vestigingseisen).

Maatregelen zoals hierboven genoemd zullen leiden tot een algemene klimaatverbetering en maken het zelfstandig ondernemen weer aantrekkelijker. Dit kan er mede voor zorgdragen dat de potentiële groeikansen voor kleine en middelgrote ondernemingen ook geëffectueerd worden. Illustratief in dit verband is de uitkomst uit het onderzoek *Zelfstandig Ondernemen 25*, vericht onder 759 ondernemers in het midden- en kleinbedrijf, dat het merendeel van de ondervraagde ondernemers van mening is dat er ook in deze tijd nog volop kansen zijn voor het midden- en kleinbedrijf, maar dat het wel steeds moeilijker wordt zich als zelfstandig ondernemer te handhaven.

Slot

De huidige sociaal-economische situatie in het midden- en kleinbedrijf is over het algemeen niet gunstig te noemen. Vooral conjuncturele invloeden (het inzakken van de binnenlandse vraag) zijn hiervan de oorzaak. Er is echter geen reden tot doemdenken. Er dienen zich, tegen de achtergrond van een aantal algemene ontwikkelingen en tendensen, voor belangrijke delen van het midden- en kleinbedrijf nieuwe kansen aan. Recente ontwikkelingen wijzen daar ook op. Het midden- en kleinbedrijf heeft zich de afgelopen jaren, zo blijkt uit cijfers betreffende de ontwikkeling van het aantal ondernemingen en de werkgelegenheid, in het algemeen goed weten te handhaven. Dit deel van het bedrijfsleven lijkt de komende jaren dan ook nieuwe impulsen te kunnen geven aan de Nederlandse economie en daarmee, vanwege zijn arbeidsintensieve karakter, aan de werkgelegenheid. Vooral in de huidige economische situatie is het van belang op deze nieuwe kansen te wijzen ten einde positieve verwachtingen te wekken voor de toekomst en de kans te vergroten dat door de ondernemers actief wordt ingespeeld op de nieuwe mogelijkheden. In de economie spelen verwachtingen immers een zeer grote rol. Ook de overheid heeft hierbij een belangrijke taak te vervullen door het voeren van een krachtig beleid dat het zelfstandig ondernemen weer aantrekkelijk maakt.

Johan van der Tuin

25) *Zelfstandig Ondernemen*. Onderzoek naar de problemen en mogelijkheden van het zelfstandig ondernemerschap in het midden- en kleinbedrijf, uitgevoerd in opdracht van de Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf; Instituut voor Toegepaste Sociologie/Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf, juli 1981.